

HLAVNÍ ČLÁNKY

Dlouhodobý populační vývoj metropolitního areálu Prahy v kontextu společenských proměn Česka

MARTIN HAMPL

Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 00 Praha 2, Česko; e-mail: ksgrsek@natur.cuni.cz

ABSTRACT **Long-term population development of the metropolitan area of Prague in the context of societal changes in Czechia** – The development of country capitals is largely an indicator of success or failure in the development of the respective countries as a whole. This is also fully true for Prague and its metropolitan area, which in all favourable periods of societal development increased their share in the population (and similarly in the economy) of Czechia. This is illustrated by the empirical analysis contained in this paper, especially by the comparison of the population development of the Prague Metropolitan Area on the one hand and of other significant concentration areas, especially the territorial concentrations created in the main areas with coal mining and related heavy industry on the other. Further focus of the study is the development and formation of the Prague metropolitan area. It has been gradually transformed from the form of nodal region in the traditional concept to the form of the centre of the supra-nodal type. Metropolization processes – those of shaping of a metropolitan area – are of two types. Firstly, it is the process of suburbanization, albeit in a territorially quite extensive form. Secondly, it is the interconnection (commuting, etc.) of the main centre and cities in its wider hinterland, cities that were originally centres of relatively autonomous regions, but which lost this autonomy and became an organic part of the metropolitan area. However, the integral and dynamic metropolization in the Prague area took place only after the year 2000 due to fundamental social changes after 1989.

KEY WORDS metropolitan area of Prague – hierarchy of cities – hierarchy of metropolitan areas – population development – metropolization – suburbanization

HAMPL, M. (2020): Dlouhodobý populační vývoj metropolitního areálu Prahy v kontextu společenských proměn Česka. Informace ČGS, 39, 1, 1–21.

1. Úvod

Vývoj významných center osídlení, a to zejména hlavních měst, je a nadále bude atraktivním tématem studia sociální geografie i mnoha dalších věd. Klíčový význam zde mají dva tematické okruhy a zároveň dvě měřítkově rozdílné úrovně hodnocení. Prvá se vztahuje k poznání postavení a vývoje postavení příslušného centra v širším – především národním – systému osídlení, v jeho hierarchickém uspořádání. U hlavních měst jde speciálně o otázku dosažené velikostní a významové dominance v hierarchii středisek osídlení a o vývojové změny v míře této dominance. Druhý tematický okruh představuje poznání vývoje centra samotného, a to zejména jeho prostorového zvětšování a odpovídajícího proměňování z úzce chápáného kompaktního sídelního útvaru na rozsáhlý metropolitní areál integrovaný především oboustrannými vztahy mezi jeho – byť i stavebně nenavazujícími – vnitřními částmi. Právě v případě dlouhodobého vývoje dochází k této proměně nodálního centra na centrum nadnodálního typu zřetelně i u Prahy, resp. u pražského metropolitního areálu (dále jen PMA).

Ve smyslu uvedeného rozlišení výzkumných tematik je rozděleno následující sledování do dvou částí. V obou případech je cílem studia stanovení specifických rysů populačního vývoje PMA v kontextu společenského vývoje celého Česka. Věcně je ovšem hodnocení výrazně zúženo ze dvou důvodů. Prvým je skutečnost, že vybrané problémy byly v dosavadních českých i zahraničních výzkumech rozsáhle a opakovaně zpracovány nejen v teoretické, ale i v empirické úrovni (ve vztahu k Praze pak zejména Boháč 1923 a 1936; Musil 1960; Kárníková 1965; Hampl 1982; Hampl a kol. 1987; Horská a kol. 2002; Hampl 2005). Druhým důvodem je omezená datová základna, neboť dlouhodobě srovnatelné a územně dostatečně podrobně členěné údaje jsou pouze pro obyvatelstvo. Diferenciaci měst, metropolitních areálů, nebo celých regionů z hlediska populační velikosti a růstové dynamiky, je však oprávněné v případě Česka označovat za dostatečně reprezentativní pro komplexní významové hodnocení jeho vnitřních částí vzhledem k relativně vysoké sociokulturní a ekonomické homogenitě tohoto prostoru, a to i navzdory proměnám národnostního složení obyvatelstva nebo společenských zřízení. Dokládá to jak dlouhodobý soulad v prohlubování sídelní a regionální hierarchizace, tak i výrazná podobnost v dosažených hierarchických uspořádáních center podle populačních velikostí, velikostí pracovních (počty pracovních příležitostí), rozsahu kvartérních aktivit atd. Všeobecně přitom platí, že v závislosti na zvyšování kvalitativního významu hodnocených funkcí se hierarchické rozrůznění jednotek umocňuje – např. podíl Prahy na Česku činil v roce 2001 v případě obyvatelstva 11,4 %, v případě obsazených pracovních příležitostí 15,5 % a v případě ekonomického produktu (vyjádřeného jako součin počtu pracovních příležitostí a průměrných mezd) 22,0 % (viz Hampl 2005). Vedle obecného souladu hierarchizace center podle kvalitativně odlišných funkcí existují pochopitelně i mnohé rozdíly

v kvalitativní rozvinutosti individuálních středisek. Nejdůležitějším specifikem Česka je v tomto ohledu kvalitativní „zaostávání“ středisek v pánevních oblastech, které byly kdysi migračně neobyčejně atraktivní a které dosud patří k nejvýznamnějším územním koncentracím obyvatelstva.

Populační vývoj PMA je sledován od prvního, tzv. moderního, sčítání obyvatelstva v roce 1869 do 1. 1. 2018, a to po jednotlivých, přibližně desetiletých obdobích. Protože v důsledku německé okupace nemohlo být realizováno sčítání v roce 1940, byly použity alespoň odhady počtu domácího obyvatelstva k 1. 10. 1940. Přestože se jedná o data s částečně problematickou vypovídající hodnotou (vliv vystěhování českého obyvatelstva ze Sudet), byl růst v období 1930–1940 rozhodující měrou důsledkem meziválečné migrační atraktivity Prahy a jejího zázemí, a byl ve výrazném souladu s tendencemi ve 20. letech minulého století. Zahrnutí tohoto období má zvláštní význam pro studium metropolizace a v jejím rámci suburbanizace, neboť tyto procesy byly v pražském prostoru nastartovány a rozvíjeny již v meziválečném období (například Ullrich a kol. 1938; Král 1946).

Celé, téměř 150leté období je vcelku snadné vnitřně periodizovat podle společenských proměn a úspěšnosti vývoje Česka. Zjednodušeně lze rozlišit převážně pozitivní vývojové fáze: hlavní období klasické (velké) industrializace v letech 1869–1910, další ekonomický rozvoj umocněný dosažením samostatnosti Československa (1918–1938), a návrat k demokracii a tržní ekonomice (po roce 1989, zejména však po roce 2001 – vzhledem k vývojové opožděnosti změn v geografické distribuci obyvatelstva). Naopak převážně negativní fáze odpovídají létům 1. a 2. světové války (resp. příslušným dekádam vzhledem k časové posloupnosti censů) a období totality (1948–1989). Srovnání rozvojové dynamiky PMA v různých vývojových etapách může odhalit spojitost „společenské úspěšnosti Česka“ (jako nezávisle proměnné) a „rozvojové dynamiky PMA“ (jako závisle proměnné). Není jistě překvapivé, že následující text je primárně zacílen na potvrzení tohoto vztahu, resp. této hypotézy.

2. Vývoj rozmístění obyvatelstva v Česku: růst PMA a dalších výrazných koncentračních areálů

Dominance Prahy v hierarchické soustavě středisek i metropolitních areálů v rámci Česka je všeobecně známou skutečností stejně jako dominance hlavních měst ve většině národních systémů osídlení. Obdobné jsou u těchto systémů i vývojové tendence, a to zejména v období industriálního/modernizačního stádia rozvoje společnosti, kdy se hierarchická diferenciací výrazně prohlubovala a dominance největších center posilovala. Význam hierarchizace a výrazná míra opakovatelnosti tohoto typu rozrůznění v sociogeografické realitě jsou vyjádřeny speciálně tzv. pravidlem velikostního pořadí měst, které patří k nejstarším generalizujícím

hodnocením vyjádřeným navíc formou funkčního vztahu (Auerbach 1913). Velká pozornost byla věnována této problematice především v období tzv. kvantitativní revoluce – byly řešeny otázky diskontinuity/kontinuity velikostního rozrůznění měst (např. Beckmann 1958; Parr 1969) nebo systémové vlastnosti hierarchických soustav, jako je vývojová stabilita (Berry, Garrison 1958). Také v české geografické literatuře najdeme podobně zaměřené studie (Ryšavý 1976; Hampl a kol. 1987; Hampl 2005 aj.). Nicméně v posledních desetiletích, v důsledku převážně úzce sociální orientace humánní geografie, je těmto otázkám věnována jen omezená pozornost, resp. sídelní hierarchie je chápána jako „triviální danost“ a jako jen jedna z mnohých dimenzí společenské diferenciace. Tím je popřeno významové rozlišení dimenzí této diferenciace i komplexní charakter právě sídelní a regionální hierarchie jak na územní, tak i na společenské uspořádání – od územní administrativy, přes rozvojovou dynamiku, až po volební postoje či preference. Hierarchické uspořádání představuje v tomto smyslu základní řád v geografické organizaci společnosti, který navozuje přístupy k poznání i řešení dílčích problémů. Je třeba také zdůraznit, že se nejedná pouze o jednu dimenzi diferenciace, ale o soustavu těchto dimenzí. Jak to ilustrují údaje v tab. 1 pro Prahu a největší města v Česku, jde o propojenost celé řady funkčních hierarchizací (rezidenční, pracovní, řídicí apod.), o hierarchii jak samotných měst, tak regionálních středisek,

Tab. 1 – Postavení Prahy v hierarchii středisek Česka

Kategorie jednotek (pořadí ve velikostní řadě)	Relativní velikosti měst, 1. jednotka = 100							
	Počet obyvatel středisek v roce				Velikost sídelních aglomerací 2001			Komplexní regionální význam středisek 2001
	1869	1910	1950	2001	Popu- lační	Pracovní	Kvar- térních aktivit	
1. Praha	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	73	77	61	73	82	70	35	73
5.–12.	72	73	47	65	65	62	24	63
13.–34.	120	99	64	92	93	79	8	68
Podíl 1.–34. na Česku (%)	13,0	23,1	32,3	37,7	38,9	48,4	99,2	60,6
Dominance Prahy	1,13	1,20	1,74	1,30	1,25	1,42	4,48	1,47

Poznámky:

Velikostní kategorie jsou vymezeny podle předpokladů „pravidla velikostního pořadí“ jako zhruba rovnocenné. Dominance Prahy (1. jednotky) je definována jako poměr 300 (trojnásobek 1. jednotky) a součtu relativizovaných velikostí jednotek 2.–4., 5.–12. a 13.–34. pořadí. Hodnoty větší než 1 odpovídají zvýšené úrovni dominance vůdčí jednotky. V případě vývoje obyvatelstva byla sledována střediska v administrativním vymezení k roku 1992. V případě hodnocení z hlediska vybraných funkcí byla střediska v některých případech rozšířena o významnější aglomerované obce. Velikost podle řídicích funkcí byla stanovena podle počtu pracovních příležitostí ve vybraných aktivitách kvartérního typu (vysoké školy a vybrané výrobní služby). V případě regionálního významu byly použity výsledky sociogeografické regionalizace k roku 2001 – obyvatelstvo středisek a jejich hierarchicky odlišných zázemí bylo diferencovaně hodnoceno (bližší vysvětlení viz Hampl 2005).

Zdroj: Hampl (2005).

a tedy i celých regionů. To vše pak ve vývojovém pohledu s jasnou orientací k prohlubování hierarchizace.

Již z prezentovaného omezeného souboru charakteristik vybraných hierarchií měst v Česku je možné vyvozovat alespoň dva zobecňující závěry. Ty lze současně doplnit některými podrobnějšími skutečnostmi (viz i tab. 2 pro PMA a tab. 3 poskytující srovnání PMA a 3 dalších velkých koncentračních areálů):

1. Na prvním místě je oprávněné zdůraznit (obecnou) vývojovou orientaci rozvíjení/zesilování hierarchické diferenciace sociogeografických jednotek. Údaje prezentované v tab. 1 to dokládají pro případ populačního vývoje měst, který byl významově reprezentativní zejména pro období industriálního vývoje, resp. který byl integrální součástí komplexního procesu územní koncentrace (spolu s pracovními příležitostmi, službami atd.). Obě hlavní hodnotící charakteristiky syntetického typu – podíl na obyvatelstvu Česka i míra dominance Prahy – se v zachyceném období zvyšovaly až na jednu, resp. dvě výjimky. Ty se týkají proměn v míře dominance Prahy: skokové zvýšení po 2. světové válce v důsledku národnostních přeměn na jedné straně a postupné snižování v socialistickém období na straně druhé.
2. Druhou pravidelností zásadního významu je prohlubování hierarchizace v závislosti na progresivitě (střediskových) funkcí měst, na významu těchto funkcí z hlediska rozvoje společnosti. V zásadě se jedná o kvalitativní umocňování hierarchizace center osídlení, které nabývá na důležitosti zvláště v postindustriálním stádiu vývoje společnosti. V tab. 1 je tato kvalitativní/významová posloupnost funkcí zjednodušena: rezidenční – pracovní – řídicí.¹ Uvedené skutečnosti potvrzují základní soulad ve vývoji a funkčním uspořádání hierarchizace českých center s obecnými představami. Důsledkem výjimečné složitosti společenské a environmentální reality je pouze rámcová platnost zjištěných pravidelností, které nemohou dostatečně postihnout individuální variabilitu sociogeografických jevů a jejich soustav. Každé generalizující hodnocení je proto nezbytné doplnit, či přímo „naplnit“ řadou specifických určení. V tomto smyslu je následující sledování věnováno podrobnějšímu hodnocení

¹ Důraz na kvalitativní oceňování významu center dominuje pochopitelně v hodnoceních na úrovni nadnárodní a globální, a tedy v systémech ekonomicky i sociokulturně mimořádně heterogenních (viz zejména práce P. J. Taylora a jeho spolupracovníků – Taylor 2000 a 2004; Derudder a kol. 2003 – které hodnotily také postavení Prahy v soustavě globálních měst). Je ovšem otázkou, zda na těchto měřítkových řádech, a zejména na úrovni globální, mohou metropolitní areály (natož jednotlivá města) představovat jádra polarizující (makro)regiony. Za reálná (makro)jádra lze spíše považovat různé formy urbanizovaných makroprostorů (např. megapolis – Gottmann 1961 – či tzv. modrý banán v západní Evropě) nebo všeobecně koncentrační makroprostory (extrémem je oblast od Pandžábu až po Bengálsko, resp. Bangladéš).

vývoje PMA v kontextu společenských změn Česka na jedné straně, a porovnání dynamiky populačního růstu hlavních koncentračních areálů na straně druhé. V prvním případě se jedná o etapizaci ekonomického a politického vývoje Česka, což bylo uvedeno ve vstupní části tohoto sledování. Ve druhém případě půjde o srovnání růstové dynamiky PMA a tří dalších nejvýznamnějších koncentračních prostorů v Česku, které jsou výrazně velikostně odlišeny od zbývajících center nebo metropolitních areálů: koncentrační areály brněnský, ostravský a ústecký, resp. ústecko-mostecký. Již pouhý výčet hlavních koncentračních prostorů do značné míry charakterizuje specifika modernizačního, industriálního i urbanizačního vývoje v Česku: raná, „malá“ industrializace, založená převážně na rozvoji textilního, sklářského a potravinářského průmyslu byla v druhé polovině 19. století umocněna rozvojem „velkého“, převážně těžkého, průmyslu jak ve velkoměstech (zejména strojírenství v Praze a Brně), tak

Tab. 2 – Vývoj obyvatelstva pražského metropolitního areálu (PMA) v letech 1869–2018

Rok	Podíl PMA na Česku (v %)	Počet obyvatel v tisících v územních celcích						
		Česko	PMA	Praha (vymezení v roce 1930)	Praha (současné vymezení)	Metropolitní zázemí		
						I. zóna	II. zóna	III. zóna
1869	7,86	7 565,5	594,7	239,8	270,4	113,9	116,0	94,8
1880	8,62	8 223,2	709,1	314,4	349,6	122,0	134,2	103,4
1890	9,51	8 666,5	824,5	397,3	437,4	127,0	151,9	108,2
1900	10,50	9 374,0	984,3	514,3	559,4	132,5	180,9	111,5
1910	11,21	10 076,7	1 130,0	616,6	667,7	142,2	204,7	115,3
1921	11,90	10 009,5	1 191,6	676,7	729,8	143,2	204,0	114,6
1930	13,71	10 674,2	1 463,6	848,8	950,5	172,2	221,3	119,7
1940	15,09	11 160,0	1 683,5	976,8	1 113,6	196,8	245,6	127,5
1950	17,28	8 896,1	1 537,3	932,4	1 057,6	172,6	208,7	98,4
1961	17,14	9 571,6	1 641,0	997,8	1 133,1	185,0	222,5	100,5
1970	16,83	9 807,7	1 651,1	1 006,0	1 140,8	180,7	230,7	98,9
1980	16,54	10 291,9	1 701,9	970,3	1 182,2	182,2	238,7	98,8
1991	16,64	10 302,2	1 714,5	856,1	1 214,2	176,2	230,3	93,8
2001	16,47	10 230,1	1 684,7	775,5	1 169,1	187,9	234,1	93,5
2011	17,80	10 490,6	1 866,9	.	1 236,0	270,4	259,2	101,4
2018	18,80	10 610,1	1 994,5	.	1 294,5	319,1	276,0	104,9
území (km ²)	5,04	78 872	3 975	172	496	1 335	1 232	1 011

Poznámky:

PMA zahrnuje Prahu v současném vymezení a dále okolní správní obvody obcí s rozšířenou působností (SO ORP): v I. zóně Brandýs na Labem–Stará Boleslav, Černošice a Říčany; ve II. zóně Beroun, Kladno, Kralupy nad Vltavou, Neratovice a Lysá nad Labem; a ve III. zóně Slaný, Mělník a Český Brod. Dále je samostatně sledována i Praha ve svém užším (meziválečném) vymezení alespoň do roku 2001.

Zdroj: Výsledky censů v příslušných letech, pro rok 1940 pak „Počty obyvatelstva v sudetských zemích 1869–1940“ (Odhad domácího obyvatelstva k 1. 10. 1940); zprávy Ústředního statistického úřadu 1941; k 1. 1. 2018 jsou uvedeny počty obyvatelstva z průběžné evidence obyvatelstva ČSÚ.

v pánevních oblastech (především těžba a hutnictví na Ostravsku a na Ústecku i Mostecku).

Výběr čtyř nejvýznamnějších koncentračních prostorů Česka byl zdůvodněn primárně jejich velikostí, byť nikoliv počáteční, nýbrž později dosaženou. To současně znamená, že tyto areály vykazovaly výjimečnou (a dlouhodobou) růstovou dynamiku a odpovídající migrační atraktivitu. Speciální otázkou je ovšem volba kritérií vymezení těchto areálů. V tomto případě je nezbytné zohlednit především aktuální stav, který je výsledkem dlouhodobého vývoje, a tedy současné metropolitní areály. Jejich vymezení k roku 2011 (Hampl, Marada 2016) bylo však velmi široké a zahrnovalo i některé okrajové jednotky (obvody obcí s rozšířenou působností) s relativně autonomními středisky (např. Opava nebo Děčín) a dosud s nižší intenzitou metropolizačních (včetně suburbanizačních) procesů. Proto byly příslušné metropolitní areály poněkud redukovány (viz poznámky k tab. 3). Například pražský koncentrační prostor byl zmenšen o III. zónu metropolitního zázemí a koncentrační prostor severočeské hnědouhelné pánve byl ztotožněn pouze s okresy Ústí nad Labem, Teplice, Most a Chomutov, tedy bez obvodů Děčína, Litoměřic a Lovosic. Tento areál byl vzhledem k podmíněnostem dlouhodobého vývoje hodnocen jako jediný celek, i když v současnosti jsou vazby

Tab. 3 – Vývoj obyvatelstva hlavních koncentračních areálů v Česku

Podíl na obyvatelstvu Česka (%)	Koncentrační areál				
	Pražský	Brněnský	Ostravský	Ústecký	Celkem
1880	7,37	2,12	2,77	3,81	16,07
1910	10,07	2,84	4,58	5,53	23,02
1921	10,76	3,10	4,93	5,58	24,37
1930	12,53	3,42	5,13	5,68	26,82
1950	16,17	4,29	5,98	4,60	31,04
1980	15,58	4,53	8,10	4,73	32,94
2001	15,55	4,58	8,10	4,75	32,98
2018	17,81	4,68	7,34	4,57	34,40
Index 1910/1880	137	134	165	145	143
Index 1930/1921	117	110	104	102	110
Index 1980/1950	96	106	135	103	106
Index 2018/2001	115	102	91	96	104

Poznámky:

Koncentrační areály byly vymezeny podle celých správních obvodů obcí s rozšířenou působností – pražský jako PMA bez III. zóny; brněnský jako obvody Brna, Šlapanic, Kuřimi a Rosic; ostravský jako okresy Ostrava a Karviná, a dále i obvody Frýdku-Místku, Třince a Hlučína; ústecký pak jako okresy Ústí nad Labem, Teplice, Most a Chomutov. Došlo tedy k určitému, avšak nevýznamnému zmenšení metropolitních areálů vymezených k roku 2011 (Hampl, Marada 2016), v zájmu zachycení hlavních růstových jednotek z dlouhodobého vývojového pohledu a v zájmu vyloučení obvodů s relativně autonomními středisky.

Zdroj: viz tab. 2.

Ústecko-Teplicka a Mostecko-Chomutovska výrazně oslabené v důsledku proměny místní ekonomiky a zvýšeného vlivu atraktivity Prahy.

Klíčový význam pro růst čtyř uvedených koncentračních areálů i pro jejich samotné formování měl vývoj od poloviny 19. století do 1. světové války, zejména pak v letech 1880–1910. Nejvyšší dynamika růstu měst i růstu územní koncentrace obyvatelstva na regionální úrovni byla dosažena v poslední dekádě 19. století (viz Hampl a kol. 1987). Navzdory rozdílům ve vnitřním sídelním uspořádání sledovaných koncentračních areálů – dominance jediného centra v pražském a brněnském areálu, a naopak soustava spíše menších středisek v areálu ostravském, a zvláště pak ústecko-mosteckém – byla jejich společným znakem mimořádná růstová dynamika. V období 1880 až 1910 se zvýšil podíl těchto areálů na populaci Česka ze 16 % na 23 %, a tedy skoro o polovinu, přičemž růst pánevních areálů byl o něco vyšší než růst areálů obou velkoměst. Význam a atraktivita uhelných pánví odpovídala někdejšímu podmíněnostem rozvoje (velké) industrializace a byla spolu s rozvojem center strojírenství klíčovým faktorem přeměny Česka v ekonomicky rozvinutý prostor i z hlediska mezinárodního srovnání. Podrobné vyhodnocení tohoto vývoje podal především Antonín Boháč, a to speciálně v případě růstové diferenciace pánevních oblastí (nejvyšší dynamiku vykazovaly právě největší z pánví ostravské a severočeské; viz Boháč 1936). Vývoj do 1. světové války byl mimořádný z několika důvodů. Vedle celkové vysoké dynamiky populačního i ekonomického růstu to byl především soulad vývojové orientace všech čtyř areálů – pořadí v růstové dynamice bylo: ostravský, severočeský, pražský, brněnský areál, ale rozdíly nebyly výrazné. Ve všech pozdějších obdobích již k obdobnému souladu nedošlo. Další podstatnou charakteristikou byla „dlouhodobost a kontinuita dynamického rozvoje“. Nejpodstatnějším výsledkem vývoje do 1. světové války bylo ovšem vytvoření základního hierarchického uspořádání osídlení, ať již se jedná o soustavu měst, regionů či hlavních územních koncentrací.²

Příznivý ekonomický a populační vývoj koncentračních areálů i celé země byl přerušen 1. světovou válkou. V letech 1910–1921 došlo dokonce k nepatrnému snížení populace v celém Česku a jen k malému nárůstu obyvatelstva v hlavních koncentračních areálech. Růstový trend však byl pouze přerušen, resp. utlumen a v meziválečném období byl znovu obnoven. Jeho podmíněnosti se ovšem pozměnily. Hlavní zdroje růstu byly ať již přímo nebo nepřímo spojeny se vznikem samostatného Československa a s rozvojem služeb v širokém slova smyslu. Současně ale ztráta velkého rakousko-uherského trhu měla značné negativní dopady na řadu průmyslových odvětví. K tomu přistoupily i všeobecné technologické tendence,

² Pro ilustraci uvedme, že k roku 1869 patřily mezi čtyři největší koncentrační areály, kromě areálu pražského a brněnského, i areály liberecký a rumbursko-varnsdorfský, nikoliv tedy areál ostravský nebo ústecko-mostecký (podrobněji k těmto otázkám Hampl a kol. 1987; Hampl 2005; Netrdová 2017).

či přímo přeměny v průmyslové výrobě. To vše mělo za následek pronikavou diferenciaci v růstové dynamice sledovaných areálů. Výrazný rozvoj zaznamenalo v první řadě hlavní město nového státu, ale i jeho zázemí v důsledku nástupu suburbanizačních procesů. Ve 20. letech minulého století byly absolutní přírůstky populace samotné Prahy i celého PMA vůbec nejvyšší v její historii (téměř 20 000, resp. u PMA cca 30 000 obyvatel ročně) a obdobně to platí o zvyšování jejich podílu na obyvatelstvu Česka (s výjimkou zvýšení podílu po 2. světové válce v důsledku zásadních národnostních změn). Tyto tendence pokračovaly, byť zpomaleně, i ve 30. letech (tab. 2). Ekonomickým základem tohoto růstu byl již především rozvoj nevýrobních aktivit (finančnictví, státní správa atd.), i když značný průmyslový význam si Praha, resp. PMA, nadále podržela. Obdobné podmíněnosti se uplatňovaly i u vývoje brněnského areálu, a zejména pak samotného Brna. Růstová dynamika zde ovšem byla poněkud nižší než u Prahy a jejího zázemí, takže významová a velikostní dominance hlavního města se dále zvyšovala. Nicméně relativní růst brněnského areálu byl značný a absolutní přírůstky obyvatelstva převyšovaly úroveň před 1. světovou válkou. Naopak oba pánevní areály svůj růst – oproti předválečné době – výrazně snížily, i když ve 20. letech ještě mírně zvýšily svůj podíl na populaci Česka. To odpovídalo přetrvávání převážně průmyslového charakteru těchto areálů a ztrátě dynamiky růstu většiny odvětví těžkého průmyslu. Meziválečný vývoj tedy přinesl výraznou diferenciaci hlavních koncentračních areálů z hlediska růstové dynamiky, ale výsledná tendence zvyšování jejich celkového podílu na obyvatelstvu Česka byla zachována.

Nejvýznamnější vývojovou změnu přinesla 40. léta. Vedle všeobecného útlumu koncentračních procesů v průběhu 2. světové války to byly především poválečné změny v národnostním složení populace. Poválečný odsun německého obyvatelstva měl za následek značný pokles absolutního počtu obyvatelstva celého Česka i všech hlavních koncentračních areálů. Populační ztráty byly pochopitelně z územního hlediska velmi diferencované, a to primárně podle předválečných národnostních poměrů, a sekundárně podle ekonomické a sociální atraktivity sídel, resp. regionů, a to zejména v dosídleném pohraničí. Ztráty „české“ Prahy, resp. PMA, byly proto nejmenší a navzdory poklesu o cca 150 000 obyvatel v letech 1940–1950 v celém areálu se jeho podíl na obyvatelstvu Česka zvýšil z 15,1 % na 17,3 %, tj. o 2,2 %, což bylo více než v jakékoliv dřívější dekádě. Pro ostatní koncentrační areály nejsou k dispozici spolehlivé, resp. reprezentativní údaje k roku 1940, takže jejich vzájemné srovnání je nutné založit na změnách v letech 1930–1950³. V tomto období se uskutečnily velmi různorodé změny: ekonomická krize a následné oživení, odsun českého obyvatelstva z pohraničí v roce 1938,

³ Údaje o vývoji v letech 1930–1940 je možné považovat za relativně reprezentativní pouze pro oblasti s výraznou dominancí českého obyvatelstva, což je ze sledovaných areálů jen případ PMA (až na několik malých sídel na severu Mělnicka s převahou německého obyvatelstva

válečné změny a jejich vyvrcholení odsunem většiny německého obyvatelstva, dosídlení pohraničí a poválečná rekonstrukce ekonomiky spojená s proměnou vlastnických poměrů a umocněná zásadní politickou změnou v roce 1948. Z těchto důvodů je nutné následující charakteristiky považovat jen za orientační. Nicméně rozdíly v populačním vývoji čtyř sledovaných koncentračních areálů byly natolik výrazné, že lze formulovat tyto závěry: areály Prahy i Brna zvýšily významně svůj podíl na Česku, a dokonce dosáhly i určitého absolutního přírůstku obyvatelstva; ostravský areál sice svůj podíl na Česku mírně zvýšil, absolutní počet obyvatelstva se však snížil; a konečně areál severočeské pánve, s výraznou předválečnou dominancí německého obyvatelstva, svůj podíl na populaci Česka snížil výrazně. V absolutním vyjádření zde došlo k poklesu o téměř 200 000 obyvatel, tj. téměř o jednu třetinu. Pořadí areálů z hlediska vývojové dynamiky bylo tedy stejné jako ve 20. letech, rozdíly byly však, díky extrému ústecko-mostecké pánve, vyšší.

Vývoj v socialistickém období (1950–1980) byl od předchozích dlouhodobých tendencí značně odlišný. Z hlediska geografické distribuce ekonomiky i obyvatelstva nebyl dopad totalitního řízení tak významný jako v samotné politické, ekonomické a sociokulturní sféře, i tak však přinesl řadu negativních změn. Koncepční východiska „plánovitého řízení“ územního rozvoje byla v řadě ohledů totožná s východisky řízení celé společnosti:

- (i) údajná preference „slabých“ a odpovídající podpora nivelizačních tendencí;
- (ii) priorita rozvoje průmyslu, a to zejména těžkého průmyslu, což bylo ovšem ve značném rozporu s předchozím záměrem;
- (iii) centralizace řízení vyjádřená ve sféře územního vývoje především tzv. schválenou střediskovou soustavou.

Nutným důsledkem takto koncipovaného řízení bylo výrazné zpomalení koncentračních procesů na regionální úrovni, a naopak jejich zesílení na úrovni lokální až mikroregionální – nejvyšší růst obyvatelstva měla okresní města a poněkud nižší pak i další střediska tzv. obvodního významu, tj. střediska všeobecně preferovaná v oblasti bytové výstavby. Z hlavních koncentračních areálů vykázalo výrazný růst pouze Ostravsko, jakožto největší oblast těžkého průmyslu; jen mírně nadprůměrný růst měl areál brněnský a ústecko-mostecký; hlavní město, a zejména jeho zázemí, svůj podíl na populaci Česka snižovalo! Samotné Ostravsko zvýšilo podíl na obyvatelstvu státu z 5,98 % na 8,10 %, a tedy více než všechny čtyři velké koncentrační areály celkem – z 31,04 % na 32,94 %. Pražský areál svůj podíl snížil z 16,17 % na 15,58 % zejména v důsledku schválené střediskové soustavy s jednoznačně kontrametropolitními dopady.

a zařazených do tzv. Sudet). Přesto i u PMA byl určitý přírůstek v pomnichovské době důsledkem odsunu českého obyvatelstva z okupovaného pohraničí.

Přestože v období 1980–2001 došlo k principiální společenské přeměně, byl vývoj geografické distribuce obyvatelstva v obou dekadách obdobný, resp. obdobně utlumený. Důvody této „stability“ byly ovšem zásadně odlišné. V 80. letech se jednalo o jakési vyvrcholení rozkladu či degenerace totalitního systému, spojené mimo jiné s potlačením vlivu plánovacích preferencí, a to v podmínkách dosažené výrazné územní i společenské nivelizace. Naopak v 90. letech ještě nebyly – navzdory vysoce dynamické ekonomické transformaci a odpovídající diferenciaci – dostatečně připraveny podmínky pro potřebnou migrační mobilizaci obyvatelstva. Trh s byty se vytvářel postupně, stejně jako podnikatelské aktivity ve stavebnictví, finanční zdroje domácností byly omezené, a v české společnosti silně zakořeněné „antimigrační“ přístupy se měnily jen pomalu (převážně poté až s generačními posuny). To vše se projevilo i v pomalejším nástupu suburbanizačních procesů navzdory jejich návaznosti na tradiční rozsáhlé pracovní dojíždění. Uvedené charakteristiky dokládají údaje v tab. 3: celkový podíl čtyř největších koncentračních areálů na populaci Česka se v letech 1980–2001 téměř nezměnil (32,94 % v roce 1980 a 32,98 % v roce 2001), a totéž platí i pro areály jednotlivé (rozdíly v jejich růstu byly jen nepatrné, pořadí bylo: brněnský, ústecko-mostecký, severočeský, ostravský a pražský, který jako jediný svůj podíl na Česku snížil, byť jen o 0,03 %).

Skutečně výrazné migrační změny a odpovídající nové tendence ve vývoji rozmístění obyvatelstva se prosazovaly až po roce 2000. Poněkud opožděné vytváření bytového trhu, spolu s pronikavější příjmovou diferenciací domácností, vytvářelo prvotní předpoklady pro postupně se zrychlující procesy suburbanizace a v případě samotné, mimořádně atraktivní Prahy i reurbanizace. Na rozdíl od většiny měst se stagnací nebo i úbytkem obyvatelstva populace Prahy výrazně rostla (být především díky zejména zahraniční imigraci), byť pomaleji, než populačně rostlo její zázemí. Rozdíly v růstové dynamice hlavních koncentračních areálů se proti socialistickému období prohloubily ovšem při jejich opačném uspořádání. Výrazný růst podílu na populaci Česka vykazoval pouze pražský areál (zde bylo koncentrováno cca 80 % celostátního přírůstku obyvatelstva), určité zvýšení podílu pak zaznamenal i areál brněnský. Oba pánevní areály svůj podíl snížily, přičemž ostravský významně (značný byl zde i pokles absolutního počtu obyvatel). Relativně méně nepříznivý vývoj ústecko-mosteckého prostoru než Ostravska, je jednoznačně vysvětlitelný polohovým faktorem – blízkost Prahy (poměrně dobrá dosažitelnost i z hlediska pracovní dojížděky) na jedné straně, a sousedství se Saskem na straně druhé. Mimořádná rozvojová polarizace koncentračních areálů byla, je, a zřejmě ještě v blízké budoucnosti bude v souladu jak s proměnou společenského systému, tak s nástupem postindustriálních tendencí vývoje: růst významu nevýrobních ekonomických aktivit, kvalifikovanosti pracovní síly, sociálního kapitálu v jeho širokém pojetí atd. Spolu s polohovými výhodami, vybaveností dopravní i sociální infrastrukturou, to jednoznačně vedlo k přednostnímu rozvoji PMA a následně (být zmírněně) i metropolitním areálům dalších velkoměst s diverzifikovanou

ekonomickou základnou (především Brna, ale i Plzně, Českých Budějovic, Pardubic aj.). Naopak v pánevních prostorech musely nastoupit procesy redukce zděděné ekonomiky a její postupné – a pochopitelně obtížné a dlouhodobé – přeměny.

Navzdory převážně popisnému hodnocení vývoje PMA a dalších koncentračních areálů je možné formulovat několik zobecňujících charakteristik:

1. Dlouhodobý vývoj obyvatelstva PMA i všech čtyř nejvýznamnějších koncentračních areálů jednoznačně potvrzuje obecně uznávanou skutečnost, resp. zákonitost o dominanci koncentračního procesu při utváření industriálního, a také výchozího postindustriálního, geografického uspořádání společnosti. V období 1880–2018 se zvýšil podíl PMA na obyvatelstvu Česka z 8,62 % na 18,80 %, podíl čtyř hlavních koncentračních areálů pak ze 16,07 % na 34,40 %, a tedy v obou případech více než dvojnásobně. Význam hlavních koncentrací byl ovšem nesterýlní a byl v tomto smyslu součástí vytvářené hierarchie středisek, odpovídajících nodálních regionů i metropolitních areálů, jakožto „nadnodálních“ center. I v rámci tak početně omezeného souboru, jako byly hlavní koncentrační areály, lze zřetelně odlišit dvě hierarchické úrovně – nejvyšší představovanou Prahou, resp. PMA, a „druhou nejvyšší“ představovanou ostatními koncentračními areály (jejich soubor je oprávněně rozšířit o další metropolitní areály – viz podrobněji Hampl, Marada 2016).
2. Rozhodující význam pro formování nové – industriální – územní organizace společnosti mělo prvé období budování „velkého průmyslu“ od poloviny 19. století do 1. světové války. V této době byly vytvořeny nejen hlavní koncentrační areály, ale rozvíjena a prohlubována byla celá hierarchická soustava středisek a regionů, která ve svých podstatných rysech funguje i v současnosti. V předchozím sledování nemohly být tyto procesy v celé šíři postiženy, ale lze odkazovat na řadu předchozích studií, kde byly potřebné empirické analýzy systematicky zpracovány (Hampl 2005 a především Hampl a kol. 1987 – např. s. 54–55 a tab. 20). Na tomto místě jsou tyto skutečnosti zdůrazněny proto, že dokládají odlišnosti geografického uspořádání společnosti proti uspořádání politickému, ekonomickému či sociokulturnímu. Zatímco v letech 1850–1914 byly společenské poměry relativně stabilní, tak hierarchické uspořádání osídlení se výrazně proměňovalo a prohlubovalo. Naopak v letech 1914–2018 došlo k řadě principiálních společenských změn, ale hierarchické uspořádání osídlení se v zásadě jen reprodukovalo, resp. dále rozvíjelo včetně nástupu metropolizačních procesů.
3. Dlouhodobé zvyšování koncentrace obyvatelstva do několika klíčových areálů pochopitelně neprobíhalo s neměnnou intenzitou. Ta se snižovala zejména ve válečných nebo přechodných obdobích (1980–2001). Výjimkou byly národnostní přesuny obyvatel po 2. světové válce, které mimořádně zesílily územní nerovnoměrnosti v Česku. Nicméně zvyšování celkového podílu hlavních

koncentračních areálů na populaci Česka bylo plynulé. S výjimkou prvního sledovaného období (1880–1910), kdy byl růst všech areálů vysoký a individuálně málo rozdílný, byl však pozdější vývoj jednotlivých koncentračních areálů značně odlišný a proměnlivý. Zjednodušeně lze hovořit o polaritě „klasických“ velkoměst a pánevních areálů a zvýrazněně pak o polaritě dvou největších areálů – pražského a ostravského. V prvním případě se jedná nejen o velikostně, ale zejména o kvalitativně vůdčí centra s bohatě diverzifikovanou ekonomikou, s vysokým zastoupením řídicích a inovativních aktivit atd. Proto v obou „příznivých“ obdobích rozvoje Česka po 1. světové válce Brno, a především Praha, zvyšovaly svůj podíl na celostátní populaci i ekonomice. Totéž platí pro jejich metropolitní zázemí a odpovídající rozvoj suburbanizačních procesů v meziválečném období, a zvláště pak po roce 2000. Proti tomu vývoj pánevních oblastí byl dlouhodobě stagnující v důsledku útlumu těžkého průmyslu a nedostatku „nových“ progresivních ekonomických aktivit jak výrobního, tak i nevýrobního charakteru. Jedinou výjimkou byl mimořádný růst ostravského areálu v socialistickém období, v období neúspěšném ekonomicky i politicky. Po roce 2000 oba pánevní areály svůj význam snižují. Názorným dokladem uvedených skutečností jsou změny podílů dvou největších areálů na populaci Česka: ostravský areál v letech 1921–1930 zvýšil svůj podíl jen mírně (z 4,93 % na 5,13 %) a v letech 2001–2018 jej výrazně snížil (z 8,10 % na 7,34 %), ale v letech 1950–1980 jej významně zvýšil (z 5,98 % na 8,10 %). Pražský areál svůj podíl zvýšil jak v letech 1921–1930 (z 10,76 % na 12,59 %), tak v letech 2001–2018 (z 15,55 % na 17,81 %), avšak v socialismu tomu bylo naopak (16,17 % v roce 1950 a 15,58 % v roce 1980). Nadneseně lze tedy konstatovat, že příznivý růst/rozvoj celého Česka koresponduje s příznivým vývojem Prahy, resp. PMA.

3. Vývoj a vnitřní diferenciaci pražského metropolitního areálu (PMA)

Růst velkých měst vede pochopitelně i k jejich územnímu rozšiřování a v pozdějších fázích urbanizace k utváření rozsáhlých metropolitních areálů. Ty jsou regionálními centry „nadnodálního“ typu a jejich soustava představuje sídelní hierarchii vyššího řádu. Metropolizaci je proto možné označit za pozdější a vyšší urbanizační proces, resp. za „nový“ proces navazující na klasickou urbanizaci. K formování metropolitního areálu dochází přirozeně i v případě Prahy, intenzivně ale až v posledních dekádách. Z pohledu dlouhodobého vývoje je však zajímavé analyzovat jak územní diferenciaci v dynamice populačního růstu širšího zázemí hlavního centra a její proměny, tak postupné utváření nejprve sídelně kompaktního města a později uspořádání a vnitřní zonalizaci celého metropolitního areálu. Toto „celkové uspořádání“ je tedy výsledkem složitého a dlouhodobého procesu a jeho podoba musí být ztotožněna s aktuálním, tj. dosaženým, a z pohledu tohoto

sledování i finálním, stavem. V tomto smyslu bylo převzato jako základ nejen vymezení PMA v roce 2011 (Hampl, Marada 2016), ale i vymezení obvodů středisek s rozšířenou působností jakožto vhodných – relativně organických – jednotek pro rozlišení tří zón v rámci metropolitního zázemí. Ty pak byly stanoveny podle intenzity jejich kontaktů s Prahou (viz i Ouředníček a kol. 2018). Jako zvláštní zóna byly konečně specifikovány okrajové části Prahy, které byly administrativně připojeny k hlavnímu městu až v socialistickém období. Jedná se převážně o sídla zasažená prvou – meziválečnou – suburbanizací a částečně, resp. výběrově i výstavbou rozsáhlých sídlišť zejména v 70. a 80. letech minulého století, a tedy určitým pokračováním v územním rozšiřování sídelně kompaktního velkoměsta.

Proces metropolizace není možné redukovat jen na rozvoj suburbanizace, byť v jejím širokém pojetí zahrnujícím formy rezidenční i nerezidenční, a to při „rozvolnění“ osídlení na úkor stavebních návazností sídel v metropolitním zázemí. Stejně významný je i rozvoj propojenosti sídel, prohlubování jejich funkční specializace a odpovídající rozvíjení územní/metropolitní dělby práce. Zvyšování vzájemné funkční propojenosti původně relativně autonomních středisek

Tab. 4 – Vývoj vnitřní diferenciacie PMA 1869–2018

Rok	Podíl vnitřních částí na obyvatelstvu PMA (%)					
	Současná Praha			Metropolitní zázemí		
	Celkem	z toho		I. zóna	II. zóna	III. zóna
		Praha v předválečném vymezení	obce připojené po 2. světové válce			
1869	45,5	40,3	5,2	19,2	19,5	15,9
1880	49,3	44,3	5,0	17,2	18,9	14,6
1890	53,1	48,2	4,9	15,4	18,4	13,1
1900	56,8	52,3	4,5	13,5	18,4	11,3
1910	59,1	54,6	4,5	12,6	18,1	10,2
1921	61,2	56,8	4,4	12,0	17,1	9,6
1930	64,9	58,0	6,9	11,8	15,1	8,2
1940	66,1	58,0	8,1	11,7	14,6	7,6
1950	68,8	60,7	8,1	11,2	13,6	6,4
1961	69,0	60,8	8,2	11,3	13,6	6,1
1970	69,1	60,9	8,2	10,9	14,0	6,0
1980	69,5	57,0	12,5	10,7	14,0	5,8
1991	70,8	49,9	20,9	10,3	13,4	5,5
2001	69,4	46,0	23,4	11,2	13,9	5,5
2011	66,2	(42,0)	(24,2)	14,5	13,9	5,4
2018	64,9	(41,4)	(23,5)	16,0	13,8	5,3
Rozloha	12,5	4,3	8,2	33,6	31,0	25,4

Poznámky a zdroje – viz tab. 2 a 3. Údaje pro pražské části k roku 2011 a k roku 2018 jsou pouze orientační.

představuje tedy druhý základní proces formování metropolitních areálů, i když probíhá obvykle v časovém souladu s vlastní suburbanizací. Právě v případě Prahy a jejího zázemí byl metropolitní vývoj tohoto typu již v období socialismu poměrně významný, neboť na rozdíl od suburbanizace nemohl být tak výrazně potlačen tehdejšími plánovacími nástroji. Bližší postižení tohoto vývoje umožňuje zejména studium dojížděky za prací mezi středisky v rámci PMA, které je možné převzít z dřívějších prací o metropolizaci (Hampl a kol. 1987; Hampl, Marada 2016 aj.).

Základní charakteristiky populačního vývoje PMA, vnitřně členěné na jádrové město, okrajovou zónu a tři zóny v metropolitním zázemí, prezentují tabulky 2 a 4. Již z porovnání těchto údajů je možné alespoň zjednodušeně odvodit klíčové etapy ve formování PMA:

- období klasické urbanizace realizované převážně v letech 1869–1910, resp. do 1. světové války;
- prvotní suburbanizační procesy v meziválečném období, které byly ovšem územně velmi omezené především v okrajové zóně dnešní Prahy a jen částečně v I. zóně metropolitního zázemí;
- zásadní útlum, či přímo znemožnění suburbanizačních tendencí v socialistickém období, avšak i živelné prosazování vztahových forem metropolizačního vývoje jakožto důsledku nerovnováhy vývoje „plánované“ bytové výstavby na jedné straně, a „plánovitě méně určeného“ vývoje pracovních příležitostí na straně druhé;
- principiální společenské změny po roce 1989 umožnily i plný rozvoj metropolizačních (včetně suburbanizačních) procesů – jejich dynamika se v průběhu 90. let minulého století postupně zvyšovala a vysoké intenzity dosáhla až po roce 2000, přestože v postindustriální éře měl a má klíčový význam rozvoj kvalitativně vyšších, zejména kvartérních, funkcí velkých center, v případě Prahy výrazně rostla i funkce rezidenční (to lze vysvětlovat jako reakci na předchozí deformovaný vývoj, jako určité „nápravné“ procesy, jejichž intenzita může být značná v počátečních fázích postindustriálního vývoje).

Období klasické, „velké“ urbanizace mělo v Česku nejvyšší dynamiku od poloviny 19. století do 1. světové války. Jak již bylo dříve zdůrazněno, byla v této době vytvořena základní hierarchie středisek i regionů nodálního typu. Rovněž se formovaly klíčové koncentrační areály jako potenciální (Praha, Brno aj.) nebo částečně již realizovaná (pánve) jádra typu nadnodálního. I když růst Prahy dosahoval v meziválečné době i v době současné z hlediska absolutních přírůstků obyvatel srovnatelnou dynamiku, byl pro „zajištění“ její hierarchické dominance i pro její základní sídelní utváření rozhodující vývoj před 1. světovou válkou. Navzdory své „velkoměstské“ velikosti Praha dlouhodobě stagnovala, a teprve po roce 1850 dochází k rozvoji jejích předměstí – nejprve Karlína a Smíchova, následně Holešovic, Žižkova, Vinohrad, Nuslí ad. Postupné stavební rozrůstání Prahy bylo

dostatečně popsáno a zhodnoceno v řadě studií, z nichž je třeba odkazovat v první řadě na práci Antonína Boháče (1923). V té autor mimo jiné stanovil i několik pásem vytvářených postupně kolem historického jádra. Během cca 60 let se tak Praha změnila ze stotisícového města na město více než půlmilionové a do 2. světové války na centrum milionové. Nicméně z hlediska PMA byl tento vývoj realizován v podstatě na území samotné Prahy a navzdory jejímu vlivu na zázemí nelze hovořit o žádných metropolizačních tendencích.

Diferencovaný populační růst v ostatních částech PMA byl proto převážně důsledkem lokálních ekonomických poměrů. Ty byly velmi příznivé zejména na Kladensku (uhelná pánev, hutnictví) a dále na Berounsku, takže II. zóna metropolitního zázemí měla v letech 1869–1910 značný populační růst (nárůst o 76,5 %, zatímco v celém Česku to bylo jen o 33,2 %). Nadprůměrný růst měla i okrajová zóna dnešní Prahy (nárůst o 67 %), i když výrazně nižší než samotná Praha v jejím meziválečném vymezení (nárůst o 157,1 %). Většina metropolitního zázemí ovšem svůj podíl na populaci Česka snižovala, i když se jednalo převážně o území s prosperujícím zemědělstvím.

Také meziválečné období bylo z hlediska rozvoje Prahy i jejího zázemí velmi příznivé. Funkce hlavního města nového státu zásadním způsobem posílila dominanci Prahy jak ve velikostním, tak zejména v kvalitativním smyslu. Pražský areál vykazoval nejvyšší populační růst v Česku, z hlediska vnitřních částí byla však vlastní (tehdejší) Praha již předstižena v intenzitě růstu okrajovou zónou. Docházelo tak k prvním suburbanizačním procesům a k dalšímu – sídelně již volněji uspořádanému – rozšiřování města. Rychlý růst Prahy a aglomerujících se obcí byl bezprostředně spojen s rozvojem dopravní infrastruktury, což přirozeně vedlo k hlubší polarizaci celého PMA. Přestože nelze v této době hovořit o metropolizaci v pravém slova smyslu, docházelo zde již k určité zonalizaci areálu, zonalizaci podmíněné polohou, resp. vzdáleností od Prahy. Dokládají to názorné údaje o přírůstcích obyvatelstva v letech 1921–1940: Praha v tehdejší vymezení (zvýšení o 44,3 %), nejrychleji rostoucí okrajová zóna (zvýšení o 157,6 %), metropolitní I. zóny (nárůst o 37,4 %), II. zóny (20,4 %) a III. zóny (11,3 %, tj. obdobně jako celé Česko). Na rozdíl od období před 1. světovou válkou se tedy populační růst částečně přesunul do zázemí Prahy – všechny části PMA svůj podíl na populaci Česka zvyšovaly, s výjimkou stagnujícího podílu III. zóny.

V důsledku velkých poválečných změn v národnostním složení obyvatelstva došlo k výraznému zvýšení podílu Prahy i jejího metropolitního zázemí na Česku. Opačné tendence se ovšem realizovaly v období socialismu. V letech 1950–1991 se snížil podíl na Česku jak PMA, tak i samotné Prahy v jejím současném vymezení. Totéž platí o všech vnitřních částech PMA s výjimkou okrajové zóny, v jejímž rámci byla uskutečněna značná část výstavby velkých sídlišť (např. Chodov, Háje). Zároveň Praha ve svém předválečném vymezení vykazovala již pokles absolutního počtu obyvatel. Ke snížení populace došlo i ve III. zóně. Navzdory obecné posloupnosti

forem růstu a rozšiřování metropolitních center byl vývoj Prahy nepříznivý v důsledku deformujícího vlivu „plánovitého řízení“ společnosti i jejího územního rozvoje. Preference oblastí těžkého průmyslu na jedné straně, a preference zastávajících regionů na straně druhé, měly za následek velké omezení investic do center s dřívější prosperitou, s větším rozsahem nevýrobních aktivit a vyšší kvalifikační/vzdělanostní úrovní obyvatelstva, a tedy právě do Prahy a jejího zázemí. Koncepce tzv. střediskové soustavy osídlení postupně více a více zvýhodňovala menší a střední města (zejména okresní města) prostřednictvím financování bytové výstavby, a potlačovala rozvoj mimo určená střediska. Tím byl v podstatě znemožněn suburbanizační proces.

Navzdory uvedeným skutečnostem se určité metropolizační tendence živelně prosazovaly. Omezení migrační mobility bylo kompenzováno dalším zvýšením – již tak vysoké – dojížděky, zejména dojížděky za prací. Zároveň vývoj pracovních příležitostí byl méně regulován než vývoj bytů a odrážel proto, alespoň částečně, ekonomicky potřebné změny. Celkovým výsledkem bylo proto prohlubování dojížděkové propojenosti měst v metropolitních areálech. Dokládají to analýzy změn v letech 1970–1980: během jediné dekády došlo k významnějšímu zvýšení pracovní dojížděkové propojenosti mezi středisky v Česku v 69 případech (zvýšení kategorie aglomerační spojitosti), v případě samotné pražské oblasti to bylo v pěti případech (ve třech případech se jednalo o novou aglomerační návaznost – podrobněji viz Hampl a kol. 1987, 119–120). Význam prohlubování vztahové propojenosti měst v metropolitních areálech byl dále podpořen vyšší dynamikou koncentrace pracovních příležitostí než obyvatelstva. Všeobecně lze tedy konstatovat, že i v socialistickém období se prosazovaly metropolizační procesy ve sféře (zejména dojížděkové) propojenosti velkých center a měst v jejich zázemí, a docházelo tak k formování metropolitních areálů, byť při absenci suburbanizačních procesů.

Zásadní vývojový obrat přináší společenská proměna po roce 1989, a to jak z hlediska dynamiky metropolizace, tak z hlediska integrální povahy tohoto procesu. Složitost společenské transformace si pochopitelně vynutila určitý časový posun v nástupu a rozvoji metropolizačních procesů. V novém tisíciletí však dosáhla suburbanizace (nejen rezidenční) i „vztahová“ metropolizace – alespoň v případě PMA – již mimořádně vysoké dynamiky. Názorně to ilustrují indexy změn počtu obyvatelstva v období 1991 (100) až 2018:

- zatímco nárůst populace celého Česka byl jen 3,0 %, obyvatelstvo PMA se zvýšilo o 16,3 %;
- zvýšení počtu obyvatel u samotné Prahy bylo „pouze“ o 6,6 % (tedy více než u Česka, ale méně než u ostatních částí PMA), přitom užší Praha v meziválečném vymezení zaznamenala pokles populace o 3,5 % a naopak „okrajová zóna“ růst o 30,7 % (avšak i ten byl výrazně nižší než růst v I. zóně – o 81,1 %);
- růstová dynamika v metropolitním zázemí byla „koncentricky uspořádána“: nejvyšší byl růst v I. zóně (výše zmíněných 81,1 %), pak ve II. zóně (o 19,8 %),

a konečně i v III. zóně (o 11,8 %), ale i zde převyšoval nejen růst v Česku, ale i v samotné Praze.

Samotný rozsah, ale i částečně mozaikovitě rozmístění „růstových prostorů“ v rámci zón i celého metropolitního zázemí dokládají nejen významné rozšíření, ale i určité rozvolnění suburbanizačních procesů, které odpovídá vývojově vyššímu stádiu růstu velkých měst, tj. jejich metropolizačnímu rozvoji. Proto dochází k přenosu „růstové atraktivity“ i do vzdálenějších území za hranicemi PMA, a tedy i k potenciálnímu rozšiřování metropolitního území Prahy (Kolínsko, Benešovsko aj.). Suburbanizační procesy byly nejen doprovázeny, ale v řadě ohledů i předcházeny, rozvojem metropolitních vztahů. Ty totiž nebyly v 90. letech minulého století omezovány ani investičními ani legislativními problémy a mohly bezprostředně reagovat na velké a rychlé ekonomické i politické přeměny. V důsledku častých územně administrativních změn, změn ve statistických postupech při sčítání obyvatelstva, a především všeobecného snížení odpovědnosti při poskytování informací speciálně o lokalizaci pracovních příležitostí a dojíždě za prací, jsou výsledky cenů 1991, 2001 a 2011 v řadě ohledů nesrovnatelné (podrobněji viz Hampl 2004; Hampl 2005; Hampl, Marada 2015, 2016). Skutečnost, že vztahová propojenost středisek v metropolitním areálu Prahy se po roce 1991 dále prohlubovala a rozšiřovala, dokládají výsledky cenů převážně nepřímo prostřednictvím vyhodnocení hierarchického uspořádání sociogeografických regionů (Hampl 2004, 2005; Hampl, Marada 2015 aj.). Tato vyhodnocení pochopitelně zdůrazňují v první řadě celostátní působnost a hierarchickou dominanci Prahy, dokládají ale i expanzi její střediskové působnosti na mikroregionální (metropolitní) úrovni a postupné vzájemné prorůstání působnosti Prahy a okolních středisek. Důsledkem je oslabování nebo i ztráta regionální autonomie středisek v zázemí hlavního města: v roce 2011 splňovalo kritéria pro mikroregionální centra v rámci PMA pouze Kladno, Beroun, Mělník a Slaný, zatímco v roce 1980 to bylo o tři města více (Kralupy nad Vltavou, Brandýs nad Labem-Stará Boleslav a Český Brod). Přitom všechna uvedená města vykazují růst populační i ekonomický právě díky své exponované – metropolitní – poloze. Navzdory problematické srovnatelnosti údajů o pracovních příležitostech z cenů 2001 a 2011 byl jejich růst v zázemí Prahy a Brna výrazně vyšší než v jiných okresech včetně okresů velkoměstských (relativní růst byl nejvyšší u okresů Praha-západ, Praha-východ a Brno-venkov). To potvrzuje posilování vnitřní vztahové propojenosti metropolitního areálu díky rozvoji nerezidenční suburbanizace. Jejím důsledkem je mimo jiné i nárůst pracovní vyjížděky z Prahy do jejího zázemí (viz například Hampl 2005).

Ze sledování dlouhodobého vývoje PMA je zřejmé, že metropolizační procesy jsou plně realizovány až v současné vývojové etapě, tj. po roce 1989, resp. až po roce

2000. Ilustrují to zejména údaje o vývoji vnitřní strukturace PMA z hlediska distribuce obyvatelstva (viz tab. 4). Přestože v meziválečném období došlo k relativně velmi dynamické suburbanizaci, byl její územní rozsah značně omezený a v poválečných letech zcela utlumený. Rozvoj „vztahové“ metropolizace v socialismu položil nepochybně základ pro formování metropolitního areálu Prahy i dalších center, avšak všeobecný útlum či zpomalování progresivních změn deformovaly vytváření moderní metropolitní ekonomiky. Navíc v případě Prahy a jejího zázemí docházelo více méně ke stagnaci populace. Je charakteristické, že až do roku 1970 se zvyšoval podíl Prahy v jejím předválečném vymezení na populaci celé PMA, a až do roku 1991 totéž platilo pro Prahu ve vymezení současném. Teprve po roce 2001 je populační růst nejvyšší v I. zóně metropolitního zázemí a rovněž zóny II. a III. mají růst značně nad celostátní úrovní. Dodejme, že ekonomická a sociokulturní atraktivita Prahy má příznivý vliv na celou středočeskou oblast a projevuje se tudíž i za hranicemi PMA.

4. Perspektivy pražského metropolitního areálu: závěrečné poznámky

Hodnocení dlouhodobých vývojových tendencí Prahy a jejího zázemí může být jedním z důležitých podkladů i pro vytváření představ o perspektivách tohoto území, i když toto sledování bylo zúženo více méně jen na vývoj obyvatelstva. Zřetelný soulad v úspěšnosti/neúspěšnosti politického a ekonomického vývoje Česka a populačního růstu PMA na jedné straně, a integrální povaha hierarchie center osídlení v jejich formě nodální i nadnodální na straně druhé, však dokládají oprávněnost využití „upravované“ extrapolace dlouhodobých tendencí. Pokud se jedná o postavení Prahy, resp. PMA, v širším národním systému osídlení, je nepochybné nejen zachování, ale i určité – především kvalitativní – umocnění její hierarchické dominance. V souladu s přechodem k postindustriální společnosti to znamená postupné nahrazení růstu „velikosti“ růstem „působnosti a řídicího vlivu“ nejvyššího centra. Aktuální populační změny zatím ovšem nedokládají pokles migrační atraktivity Prahy, byť při výrazném přenosu lokalizace růstu do jejího metropolitního zázemí. Spolu se Středočeským krajem Praha soustřeďuje v současnosti přes čtvrtinu obyvatelstva a zhruba 35–40 % ekonomické produkce (HDP) celého státu. Populační přírůstky jsou zde téměř stejné jako u celého Česka. Důsledkem je jednak prohlubování sociálních a ekonomických regionálních rozdílů v Česku, a jednak prohlubování nerovnováh v rámci středočeského prostoru samotného – omezená dostupnost bydlení a speciálně absence sociálního bydlení, nedostatečná nebo přetížená dopravní infrastruktura apod. Potřeba vhodných a „přiměřených“ regulací je zde proto velká a vyžaduje mimo jiné odstranění nebo překonání vážných administrativních bariér v řízení oblasti – viz již samotné rozdělení do dvou samosprávných krajů.

Je jistě opodstatněné doporučovat solidárnější zaměření regionální politiky státu včetně zvýšeného posilování rozvojových podnětů ostatních metropolitních areálů, avšak atraktivita Prahy, stejně jako jiných hlavních měst, je mimořádná. Možnosti regionální politiky v ovlivňování reálného vývoje jsou proto značně omezené a vyžadují dlouhodobou orientaci. Jinou cestou, vedoucí k určitému „odlehčení“ tlaků na hlavní centrum a k rozvolnění koncentračních procesů, může být i více méně živelný metropolizační proces. Postupná územní expanze vúdčihó centra do formy metropolitního regionu vede nutně k zvyšování počtu i rozšiřování populačních, tak i ekonomických „růstových jednotek“. Dokládá to konečně popsany rozvoj PMA, a také i částečný posun „růstu“ do zbývajících částí středočeské oblasti. Alespoň v potencionálním smyslu lze tedy hovořit o formování IV. zóny metropolitního zázemí Prahy, která by zahrnovala většinu zbývajících území Středočeského kraje. Reálné je rozšiřování zejména východním směrem (Nymburk, Poděbrady a Kolín propojený intenzivně s Kutnou Horou), omezeně pak i směrem jižním (Benešov, Dobříš a také Příbram) a severním (Benátky nad Jizerou, Mladá Boleslav a napojené Mnichovo Hradiště).

Rozšiřování PMA a propojování soustavy středisek v celých Čechách je primárně podmíněno lokalizací jak středisek, tak dopravních tahů. Změny v této lokalizaci jsou téměř nemožné, takže rozvojový potenciál je nutné spojit v první řadě s kvalitou komunikací. I zde jde ovšem o vysoké provozní, a zejména investiční náklady. Je to však jediná cesta k posunu celého systému osídlení na vyšší úroveň vnitřního i vnějšího (evropského) propojení. Je to také způsob „difúze rozvoje“ z hlavního centra do dalších center prostřednictvím rozvojových os propojujících Prahu s řadou významných center v Čechách: jednak Plzeň – (Praha) – Liberec, jednak Ústí nad Labem a Teplice – (Praha) – Hradec Králové a Pardubice. Využívání přirozeného rozvojového potenciálu hlavních center, jejich metropolitních zázemí a navazujících os, je konec konců triviální strategickou zásadou každé regionální politiky, neboť směřuje k zajištění růstu a prosperity celého (národního) společenského celku.

5. Literatura

- AUERBACH, F. (1913): Das Gesetz der Bevölkerungskonzentration. Pettermanns Mitteilungen, 59, 1, 74–76.
- BECKMANN, M. (1958): City Hierarchies and the Distribution of City Size. Economic Development and Cultural Change, 6, 3, 243–248.
- BERRY, B. J. L., GARRISON, W. L. (1958): Functional Bases of the Central Place Hierarchy. Economic Geography, 34, 2, 145–154.
- BOHÁČ, A. (1923): Hlavní město Praha. Státní úřad statistický, Praha.
- BOHÁČ, A. (1936): Obyvatelstvo v Československé republice. Československá vlastivěda. Sfinx, Praha.

- DERUDDER, B., TAYLOR, P. J., WITLOX, F., CATALANO, G. (2003): Hierarchical tendencies and regional patterns in the world city network: a global urban analysis of 234 cities. *Regional Studies*, 37, 9, 875–886.
- GOTTMANN, J. (1961): *Megalopolis. The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. MIT Press, Cambridge.
- HAMPL, M. (1982): Vývoj geografické diferenciacie Prahy z hlediska obyvatelstva. *Sborník ČSGS*, 87, 4, 251–262.
- HAMPL, M. (2004): Současný vývoj geografické organizace a změny v dojížděcí za prací a do škol v Česku. *Geografie*, 109, 4, 205–222.
- HAMPL, M. (2005): Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. Univerzita Karlova, Praha.
- HAMPL, M., MARADA, M. (2015): Sociogeografická regionalizace Česka. *Geografie*, 120, 3, 397–421.
- HAMPL, M., MARADA, M. (2016): Metropolizace a regionální vývoj v Česku v transformačním období. *Geografie*, 121, 4, 566–589.
- KÁRNÍKOVÁ, L. (1965): Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.
- KRÁL, J. (1946): *Zeměpisný průvodce Velkou Prahou a její kulturní oblastí*. Melantrich, Praha.
- HORSKÁ, P., MAUR, E., MUSIL, J. (2002): Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa. Paseka, Praha.
- MUSIL, J. (1960): Vývoj demografické struktury Prahy. *Demografie*, 2, 234–249.
- NETRDOVÁ, P. (2017): Rozmístění obyvatelstva. In: Ouředníček, M., Jíchová, J., Pospíšilová, L., eds.: *Historický atlas obyvatelstva českých zemí*. Karolinum, Praha, 28–35.
- OUŘEDNÍČEK, M., NEMEŠKAL, J., ŠPAČKOVÁ, P., HAMPL, M., NOVÁK, J. (2018): A synthetic approach to the delimitation of the Prague Metropolitan Area. *Journal of Maps*, 14, 1, 26–33.
- PARR, J. B. (1969): City Hierarchies and the Distribution of City Size: a Reconsideration of Beckmann's Contribution. *Journal of Regional Science*, 9, 2, 239–253.
- RYŠAVÝ, Z. (1976): Pravidlo o vztahu mezi velikostí sídla a jeho pořadím ve velikostní řadě sídel; jeho uplatnění v Československu. *Sborník Otázky urbanizace, VÚVA*, 31–54.
- TAYLOR, P. J. (2000): World cities and territorial states under conditions of contemporary globalization. *Political Geography*, 19, 1, 5–32.
- TAYLOR, P. J. (2004): *World City Network, A Global Urban Analysis*. Routledge, London.
- ULLRICH Z., BOCKOVÁ, A., DELLIN, A., HAUNER, E. S., KRÁL, J., MACHOTKA, O., MERTL, J., SOUČEK, J., TURČÍN, R., VORÁČEK, J. (1938): *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*. Sociologie und Sociale Probleme, Prag.